

УДК: 34(477.82)

Л.М. Ларькіна

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛОЖЕНЬ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ КОМІСІЙ СПРИЯННЯ НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано правову основу діяльності комісії сприяння та особливості фіксування порушень законодавства про релігійні культу.

Ключові слова: комісії сприяння, законодавство про релігійні культу, Рада депутатів трудящих.

Особенности реализации позиций законодательства, касающиеся деятельности комиссий содействия по примеру Волинской области. В статье анализируются правовая основа деятельности комиссий содействия и особенности фиксации нарушения законодательства о религиозных культу.

Ключевые слова: комиссии содействия, законодательство о религиозных культу, Совет депутатов трудящихся.

Peculiarities of the legislation positions concerning the assistance commissions activity on the instance of Volyn Area. The article analyzes the legal basis of the limits of the assistance commissions activity and the peculiarities of the fixation of the violations of the religious cults legislation.

Key words: committees for facilitation, the legislation about religious cults, labor deputies council.

На початку 60-х рр. ХХ століття самостійну частину антирелігійного законодавства склали документи, на основі та відповідності з якими забезпечувалися напрямки діяльності комісій сприяння за дотриманням законодавства про релігійні культу, які почали створюватися з 1963 року по всій Україні.

Джерельною базою є документи, що зберігаються у Державному архіві Волинської області.

Мета дослідження полягає у детальному аналізі правового забезпечення контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу, яке стосується діяльності комісій сприяння.

Вже в 1961 році у таємній докладній записці від Уповноваженого Ради в справах Православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Волинській області А. Федулова, яка адресувалась відділу пропаганди та агітації Волинського ОККПУ тов. В.А. Чернявському, підкреслювалося, що основним завданням таких груп є постійний нагляд за діяльністю духовенства, попередження будь-яких спроб з їхнього боку порушити радянське законодавство.

Кожна така група змушена була затвердити план своєї роботи, закріпити собою декілька населених пунктів, де знаходилися церкви та молитовні будинки, створити біля себе невеликий актив в кожному селі, вивчити склад церковного активу, ступінь релігійності населення, виявляти відношення молоді до обрядів та релігії, визначати тих, хто бере участь в церковному хорі, цікавитися змістом церковних проповідей. При виникненні незрозумілих питань вони повинні були консультуватися в Уповноваженого, в РККПУ та в райвиконкоммах [7, аркуш 57].

Наступний документ, який стосувався діяльності комісій був надісланий всім головам райвиконкомів рад депутатів трудящих від імені голови виконкому Волинської області Ю.Ярошука від 20 червня 1963 року, де було деталізовано, яку роботу повинна проводити комісія сприяння. В цих документах йшлося, що районна(міська) комісія по контролю за додержанням радянського законодавства має проводити таку роботу: роз'яснювати низовому

активу законодавство про культури та контролювати його додержання духовенством і релігійними об'єднаннями; викликати на засідання комісії порушників радянського законодавства про культури, обговорювати питання, попереджувати про необхідність суворого додержання радянського законодавства; розробляти заходи щодо припинення незаконної діяльності антидержавних сект, віровчення яких має вкрай містичний характер, що приводить до фізичного та духовного каліцтва людей [1, аркуш 11]. Також комісія мала виявляти на території району, міста всіх кликуш, шептук, пророків, бродячих проповідників, які підтримували релігійні забобони серед відсталого частини населення, викривати їх діяльність і вживати заходів щодо припинення цієї незаконної діяльності; розробляти методи для поліпшення роботи органів загсу, будинків та палаців культури, клубів та інших установ, які необхідно дієвіше використовувати для поширення сучасних радянських обрядів при одруженні та народженні з тим, щоб допомогти населенню уникати релігійних традицій; приймати заходи щодо попередження і усунення фактів адміністрування та образи почуттів віруючих; напередодні та в дні великих релігійних свят організувати дозвілля молоді (виступ хорів, вистав драмгуртків, танців, проведення масових фізкультурних змагань і т.д.), з метою відриву їх від церкви; розробляти заходи щодо розібрання на дорогах хрестів та інших релігійних споруд [1, аркуш 12].

Сільська комісія складала доповіді, звіти та систематично інформувала районну комісію про стан додержання радянського законодавства про культури на території сільської ради [1, аркуш 12].

Вже 14 липня 1965 року Рада у справах Російської православної церкви направила всім Уповноваженим ради у справах РПЦ для службового використання лист «Про активізацію роботи комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про культури», де детально визначалися обов'язки комісії сприяння [8, аркуш 41].

Документ містив також рекомендації комісіям щодо того, якими законами, постановами, розпорядженнями вищих законодавчих та виконавчих органів радянської держави їм користуватися у своїй діяльності.

Комісія мала стежити за тим, щоб діяльність духовенства і релігійних товариств протікала суто в рамках радянського законодавства, щоб забезпечити послідовне проведення ленінського принципу свободи совісті громадян.

Разом з тим, комісія повинна була наглядати за неможливістю: а) порушень встановленого порядку управління церквою, втручання релігійних центрів духовенства у фінансово-господарські справи релігійних громад;

б) використання служителю культури і релігійними об'єднаннями молитовних зібрань віруючих для політичних виступів, що суперечать інтересам радянського суспільства; спроб спонукати віруючих відмовлятися від виконання своїх громадянських обов'язків, вести пропаганду, спрямовану на відрив віруючих від активної участі у державному, культурному та суспільно-політичному житті країни [8, аркуш 44].

в) здійснення релігійних обрядів у квартирах і будинках віруючих, тобто поза церквою або молитовним будинком, крім випадків, дозволених законодавством про культури;

г) здійснення обряду хрещення дітей без згоди обох батьків;

д) благодійної діяльності релігійних товариств і надання віруючим матеріальної допомоги, видачі грошових авансів, позичок і т.і;

е) проведення в церквах спеціальної роботи з дітьми - будівництво дитячих і спортивних майданчиків, організації бібліотек і читалень, гуртків, дитячих зборів тощо;

ж) проведення примусових стягнень і обкладань віруючих на користь релігійних об'єднань, а також на будь-які інші цілі; застосування до віруючих заходів примусу або покарання;

з) організації паломництва віруючих до так званих «святих місць», вчинення обманних дій з метою поширення забобонів серед населення задля отримання таким чином певної користі (оголошення всіляких чудес і т.п.);

і) діяльності незареєстрованих релігійних громад, також здійснення церковних служб, релігійних обрядів чи якоїсь іншої церковної діяльності бродячими, позаштатними служителями культу, колишніми ченцями і черницями і т.п.;

к) застосування адміністративних заходів боротьби з релігією, адміністративного втручання в діяльність релігійних об'єднань, грубого ставлення до духовенства та образи почуттів віруючих. [8, аркуш 45].

Про всі виявлені факти порушень законодавства про культу комісії сприяння повинні були своєчасно інформувати рай(міськ)виконкоми, які спільно з Уповноваженим Ради приймали необхідні заходи до конкретних порушників законодавства про культу.

Комісії сприяння, крім здійснення безпосереднього контролю за дотриманням законодавства про культу, вивчали форми і методи роботи церковників, їх вплив на населення, особливо на молодь; адаптація духовенства до сучасних умов, його проповідницьку діяльність

Слід мати на увазі, що комісії сприяння не мали жодних адміністративних функцій. Вони не могли викликати на свої засідання духовенство, членів виконавчих органів релігійних об'єднань. Члени комісії, відвідуючи церкву, не втручалися безпосередньо в справи релігійних товариств і не давали їм вказівок [8, аркуш 46].

Незабаром, 26 листопада 1966 року на основі цих нормативно - правових актів було рекомендовано Радою у справах релігій при Раді Міністрів СРСР «Примірне положення про комісії сприяння виконкомам рад депутатів трудящих по дотриманню законодавства про релігійні культу» [9, арк. 214]. Це «Примірне положення...» остаточно закріпило межі діяльності комісії сприяння на всесоюзному рівні. Межі діяльності були тотожні попередньому документу.

В 1974 році розробили довідку, де було чітко визначено, що необхідно зробити, щоб виправити недоліки в справі дотримання законодавства про релігійні культу по Волинській області. Головам районних комісій за дотриманням законодавства про релігійні культу, головам сільських, селищних, міських Рад потрібно було оформити документацію, в якій містились

Особові справи общин(православних, сектантських):

- а) протоколи зборів 20-тки;
- б) щоквартальні і річні фінансові звіти;
- в) статистичні дані про обрядовість;
- г) список служителів культу(священиків, пресвітерів, проповідників);
- д) списки церковного органу і рев. ком. общини;
- ж)списки членів хору(постійних, не постійних);
- з) списки тих, хто прийняв водне хрещення, прибув і вибув зі складу сект;
- і) щорічна письмова інформація про діяльність релігійних общин по сільських, селищних, міських Радах[6, аркуш 1].

Голови комісій за дотримання законодавства про релігійні культу повинні були здійснювати:

- а) знати всі групи віруючих в своєму мікрорайоні;
- б) контролювати діяльність виконавчих органів релігійних общин(старост, касирів, ревкомісій, священиків і т.д.)
- в) контролювати фінансово-господарську діяльність виконавчих органів общин;
- г) вивчати проповіді священників, пресвітерів, проповідників(їх узагальнення);
- д) стежити за діяльністю установ, шкіл, комсомольських, партійних організацій, товариства «Знання» по атеїстичному вихованню;
- ж) здійснювати посилену увагу за родинною обрядовістю;
- з) забезпечувати контроль за кладовищами (надмогильники, обеліски, братські могили, будинок громадянської панахіди і т.д);
- і) інформувати про землекористування служителів культу, про поширення Постанови

Ради Міністрів щодо студентів заочників (духовних семінарій, академій);

й) контролювати дотримання законодавства служителями культури (священиками, псаломщиками, дияконами, хором), забороняти їм колядувати по селу;

ж) стежити за використанням будівель тих православних церков, що зняті з реєстрації, здійснювати контроль за ремонтом діючих православних церков, молитовних будинків;

к) наглядати за зберіганням общинних грошей в ощадкасах і банках області;

л) забезпечувати суворе дотримання виконкомом сільських, селищних, міських Рад видачі громадянам відповідних реєстраційних документів (свідоцтва про народження, свідоцтва про смерть);

м) дотримуватися строків звітності за квартал, за рік (5-го числа наступного місяця) перед облвиконкомом;

н) періодично бути в церквах, молитовних будинках з метою спостережень за діяльністю віруючих та служителів культури;

о) санітарним станом взяти під контроль санітарний стан церков, молитовних будинків під час релігійних обрядів (хрещення, причащення, цілування ікон і т.д.) [6, аркуш 2].

Згідно з такими рекомендаціями, комісіями сприяння було виявлено чимало фактів порушення законодавства про культури священнослужителями та віруючими людьми. На підтвердження наведемо декілька прикладів.

У 1963 році в результаті діяльності комісії сприяння були викриті незаконні дії священика Ф.Ф. Томчука з с. Хотячев, свящ. Закидальського, псаломщика Остапчука з с. Нізкинічи Володимир-Волинського району, які були зняті з реєстрації. Розкриті факти господарювання у фінансових справах общини свящ. Барановського з с. Тоболи Камінь-Каширського району, викрита незаконна діяльність свящ. Ткачука з села Жірічи того ж району та інше [2, аркуш 137].

В 1964 році від Голови Ковельської районної комісії сприяння за додержання радянського законодавства про культури до Уповноваженого Ради в справах Руської православної церкви при РМ СРСР по Волинській області А. Федулову надійшов сигнал. При перевірці касових церковних книг за перше півріччя було встановлено грубі порушення у веденні книг з боку служителя релігійного культу с. Облапи Василя Соловійова. На протязі всього періоду церковну касову книгу вів не церковний касир Тимофій Миронюк і не церковний староста, а сам священик В.І. Соловійов. Станом на 1 січня 1964 року не було показано понад 260 крб., всі гроші зберігали в старости і священика. Комісія за додержання радянського законодавства про культури, рекомендувала В.І. Соловійова перевести з даної парафії в іншу [3, аркуш 20].

Цікаво, що деякі голови районних комісій за дотриманням законодавства про релігійні культури недостатньо контролювали питання проведення ремонту церковних споруд, що давало змогу окремим громадянам використовувати цю можливість для своєї особистої поживи, минаючи відповідні контролюючі фінансові органи. У відповідності з діючими правилами ремонт церковних приміщень міг бути проведений при наявності дозволу на це комісії при райвиконкомах. А це мало сприяти тому, що церковні общини при укладанні договорів про проведення ремонту негайно здавали б в райфінвідділ один примірник договору для перевірки осіб, які фактично виконують ремонтні роботи. В 1973 році були виявлені факти, коли окремі підрядники включали в умови дооворів дружин, дітей і підставних осіб, які фактично не займались ремонтом, щоб уникнути оподаткування. Такі факти мали місце в Рожищенському, Любомльському, Маневицькому, Локачинському, Камінь-Каширському районах [4, аркуш 20]. Ряд церковних общин взагалі не відкрили рахунків в банках або ощадкасах першого розряду. Церковна община немала права відкривати рахунок на одного із членів виконавчого органу. Чимало церковних общин несистематично здавали грошові прибутки, що давали змогу церковникам використовувати кошти в потрібних і непотрібних цілях. Наприклад: в Берестечківському відділенні держбанку

було відкрито рахунки 4-х церковних общин(с. Піски, с. Новостав, с. Перемель, с. Диковини), а на рахунок в банк поступило 150 крб. лише від православної общини с. Диковини в той час, коли дана община мала станом на 1 січня 1974 року прибуток в 1006 крб. Згідно законодавства всі ці грошові прибутки повинні були проходити через банк [4, аркуш 21].

У 1973 році перевірку роботи комісії сприяння в Камінь-Каширському районі проводив старший інспектор обласного управління культури Л. Михайловський. Звітуючи, перевіряючий зазначав, що у всіх общинах християн-баптистів, церковних громадах ведеться облік культового майна, грошей; контроль за зберіганням і обліком ведуть як члени комісії, так і працівники райфінвідділу, організовуючи перевірки на місцях. Також комісією регулярно проводиться робота з духовенством православної церкви, пресвітерами сект щодо виховання їх у дусі поваги до радянського законодавства, шляхом індивідуальної бесіди [5, аркуш 3]. Скарги, заяви, листи віруючих розглядаються систематично[5, аркуш 4].

Маневицька комісія сприяння Волинської області також працювала за планом, де передбачалися такі основні питання, щодо вивчення форм і методів впливу на населення духовенства, церковників сектантів. Комісія вивчала, чи дотримувалися вимоги щодо згоди батьків при хрещенні дітей[5, аркуш 17].

Цією комісією сприяння райвиконкому було виявлено порушення законодавства про культу на території Костюхнівської, Четвертнянської, Рудниківської, Комарівської сільських Рад. Незначна частина віруючих на території цих сільських рад відправляли службу в не зареєстрованих будинках, без дозволу місцевих органів проводили ремонт культових будинків. Матеріали про порушення законодавства про культу розглядалися на засіданнях адміністративних комісій, де винні притягались до адміністративної відповідальності [5, аркуш 19].

Голова районної комісії в Любешівському районі М. Копанчук у своєму звіті зазначав, що релігійний стан населення в основному залишається майже на тому ж рівні. Так, якщо в 1969 році хрещень було 832, в 1970 – 609, в 1971 році – 710, то в 1972 році-678; відповідно вінчань – 30, 26, 18, 23. В 1972 році збільшилась кількість урочистих реєстрацій шлюбів та хрещень, що також засвідчувало послаблення релігійної ситуації в селах району[5, аркуш 24].

Голова Локачинської районної комісії сприяння наголошував, що окремі сектанти мають релігійний вплив на молодь, і зокрема, на своїх дітей. Так, учень 7-го класу Затурцівської середньої школи Микола Сегейда відмовляється носити піонерський «галстук» і у всьому підтримував погляди батька[5, аркуш 26].

Є також випадки, коли насильне нав'язування дітям сектантських поглядів приводить до поганих наслідків. Так, колишній просвітер секти ЕХБ села Холопичі І.М. Давилець часто брав насильно на богослужіння сина Степана. Будучи учнем Холопичівської середньої школи, Степан Давилець часто пропускав уроки, порушував дисципліну, погано вчився. Батько у всьому обвинувачував лише вчителів. Після закінчення 7-ми класів Степан залишив школу і відмовився також відвідувати зібрання секти. Він зненавидів батька і почав займатись хуліганством і крадіжками, за що був притягнутий до кримінальної відповідальності[5, аркуш 27].

В районі протягом 1972 року мали місце факти порушення законодавства під час проведення обряду хрещення дітей та похорон. Так, священиком православної церкви села Привітне Г.І. Саковичем проводилося хрещення дитини дома на квартирі громадян села Колпитів тов. І.Г. Творовського Допускалось також хрещення без згоди і заяви. Ці порушення Г.І. Саковича були обговорені і засуджені на засіданні адмінкомісії і висвітлені в газеті «Колгоспна Правда» у статті «Гріхопадіння отця Георгія» за 25 листопада 1972 року [5, аркуш 27-28].

Нижче ми наведемо типовий зразок звіту районної комісії сприяння у 1972 році. Показано на прикладі Любомльського району Волинської області.

Спочатку зазначалося, що на території району зареєстровано 13 православних церков і 3 релігійні об'єднання християн-баптистів. Всього 12 служителів культу в православних та 3 у християн-баптистів. Всі вони люди похилого віку, а в складі «двадцятки» в основному пенсіонери. За освітою священники мали вищу духовну освіту, а служителі культу об'єднань християн-баптистів – початкову радянську освіту.

Далі стан релігійності у районі, який представлено у таблиці 1 та 2.

Таблиця 1.

Стан релігійності по Руській православній церкві

Рік \ Обряд	1968	1969	1970	1971	1972
Хрещень	1216	1186	1130	1042	1039
вінчань	83	81	74	68	71
Відспівування очних	408	492	490	496	603
Відспівування	79	70	74	111	91

Таблиця 2.

Стан релігійності по об'єднанню ЕХБ

Рік \ Обряд	1968	1969	1970	1971	1972
Хрещень	22	22	12	19	4
вінчань	2	-	1	1	-
Відспівування	5	9	5	7	8

Зважаючи на таку високу обрядовість у районі, комісії сприяння році зазначали, що двічі вивчали їх причини та інформували про проведену роботу виконкоми місцевих рад та партійні організації [5, аркуш 29].

Наступним пунктом аналізувались фінансова діяльність релігійних організацій у таблиці 3, 4, 5, 6.

Таблиця 3.

а) надходження грошей Руської православної церкви:

Рік \ Надходж	1968	1969	1970	1971	1972
Всього	66796	75056	76763	85871	91976
Від виконання обрядів	28630	31328	30513	33462	32241
Від продажу свічок	32462	36944	39864	43215	47444
Добровільне пожертвування	5704	6794	6366	9194	9094

Таблиця 4.

б) надходження грошей об'єднань ЕХБ.

Рік \ Надходж	1968	1969	1970	1971	1972
Всього	1079.62	986.73	977.39	110229	1154,04
Добровільне пожертвування	1079,62	986,73	977,39	1102,29	1154,04

Таблиця 5.

в) витрати грошей Руської православної церкви:

Рік	1968	1969	1970	1971	1972
Витрати					
Всього витрачено	69758	72017	75029	87028	90175
На утримання служителів культу	20669	20242	20974	20519	20144
Виконавчих органів	21672	25085	25085	32969	3639
Хорів	784	882	882	1215	1220
Обслуговуючого персоналу	4337	4260	4260	1153	923
Ремонт будівель	14004	12863	12863	7635	22282
Відрах. релігійним центрам	6090	6680	6680	9018	5130
У фонд миру	1472	1305	1305	1545	2090
У фонд охорони пам'ятників історії та архітектури	69758	72017	75029	87028	90175

Таблиця 6.

г) витрати грошей об'єднань християн баптистів

Рік	1968	1969	1970	1971	1972
Витрати					
Всього витрачено	999,63	934,63	1009,56	1085,57	1140,75
На утримання виконавчих органів	377,66	521,01	559,96	635,12	111,75
Відрах. в релігійний центр	367	274,63	385	385	364
У фонд миру	15	10	50	50	50
Ремонт приміщень	10	120	-	-	-
У фонд охорони пам'ятників історії та архітектури	-	-	15	15	15

[5, аркуш 30].

Далі підсумовувалось, що двічі на рік комісія двічі вивчає питання чи порушують служителі культу законодавство при виконанні релігійних обрядів над неповнолітніми, чи дотримуються правил надходження і витрати коштів, правильність оформлення матеріальних цінностей та інші питання. Протягом 1970 -1972 років комісією було встановлено низку порушень зі сторони служителів культу та релігійних організацій. Суть полягала в основному в незаконному зборі коштів на ремонт будівель, хрещенні без згоди обох батьків, здійсненні релігійних обрядів в домах віруючих. Про всі факти порушення законодавства комісії інформували виконкоми районної Ради депутатів трудящих, а також партійні органи [5, аркуш 31].

Отже, вже з середини 60-х рр. було чітко в нормативно-правових актах та іншій документації визначено права та обов'язки громадських комісій сприяння за дотриманням законодавства про культу. Слід мати на увазі, що комісії сприяння не мали жодних

адміністративних функцій. Вони не могли викликати на свої засідання духовенство, членів виконавчих органів релігійних об'єднань. Члени комісії, відвідуючи церкву, не могли втручатися безпосередньо в справи релігійних товариств і не давати їм вказівок. Проте зміст вищезазначених документів та фактів свідчить, що вони давали для цих комісій можливість адміністративного втручання. Підсумовуючи проведене наукове дослідження, можна констатувати, що функціонування комісій сприяння за дотриманням законодавства про релігійні культу незважаючи на двоякість та на часту формальність у здійсненні своїх повноважень мало реальне підґрунтя для здійснення державної антирелігійної компанії.

Джерела та література

1. Державний архів Волинської області (далі ДАВО). – Ф. 393. – Оп.2. – Спр. 99. – 56 арк.
2. ДАВО. – Ф. 393. – Оп.2. – Спр. 100. – 348 арк.
3. ДАВО. – Ф. 393. – Оп.2. – Спр. 104. – 28 арк.
4. ДАВО. – Ф. 393. – Оп.2. – Спр. 155. – 21 арк.
5. ДАВО. – Ф. 393. – Оп.2. – Спр. 156. – 41 арк.
6. ДАВО. – Ф. 393. – Оп.2. – Спр. 165. – 27 арк.
7. ДАВО. – Ф. 393. – Оп.3. – Спр. 26. – 113 арк.
8. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). – Ф. 204. – Оп. 12. – Спр. 132. – 234 арк.
9. ДАРО. – Ф.204. – Оп.12 – Спр. 142. – 251 арк.
10. Загребельна Л. Особливості формування та діяльності комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу у 60-х – середині 80-х років ХХ ст. (за матеріалами Державного архіву Рівненської області) [Текст] / Л. Загребельна // Історія релігії в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острого: Видавництво Нац. університету «Острозька академія», 2009. – Випуск 3. – С. 67-81.
11. Пашенко В.О. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги»/ В.О. Пашенко // Український історичний журнал. – 2007. - № 5. – С. 141-160.